

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ ERMƏNİSTAN MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, İrəvan, Andronik, ərazi, terrorçuluq

Key words: Azerbaijan, Armenia, Turkey, Yerevan, Andronicus, area, terrorism

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Türkiye, Andranik, bölge, terörizm

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən qonşu ölkələrlə dinc münasibətlərin qurulması istiqamətində fəaliyyətə başlamışdı. Digər qonşu ölkələrdən fərqli olaraq Ermənistan ilə münasibətlər ermənilərin təcavüzkarlıq siyasətinin nəticəsi olaraq getdikcə gərginləşirdi. Türkiyənin I Dünya Müharibəsindəki məğlubiyyəti ermənilərin yenidən Azərbaycan və Türkiyə ərazisində fəallaşmasına səbəb oldu. “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyalarını daha açıq şəkildə ortalığa qoyaraq mübarizəni genişləndirdilər. Y.V.Çəməzəmənli bu haqda yazırdı: “böyük Ermənistan xəritəsini gördüm. 3 dənizin ortasında təşəkkül edəcəkmiş. Ağ, Qara və Xəzər dənizlərinin ortasında. Xəritəyə Salyan, Lənkəran, Gəncə və başqa şəhərlər də daxil edilmişdi” [5, 37]. Cümhuriyyət qurulmamış ermənilərin törətdikləri qırğınlar Cümhuriyyət qurulduqdan sonra da davam etdirilirdi. Ermənilər Qarabağın dağlıq hissələrinə, Zəngəzur və Naxçıvana iddia edirdilər.

Brest sülhünə görə Gümrü Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmış oldu. Ermənilər üçün siyasi mərkəz sayılacaq yeganə ərazinin Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılması sərhəd bölgələrində ermənilərin daha da fəallaşmasına səbəb oldu. Demək olar ki, ermənilərin müstəqil dövlət qurması yüksək dərəcədə Osmanlı dövlətindən asılı idi. Osmanlı rəhbərliyində bu məsələyə münasibət fərqli idi. Tələt paşa və Ənvər paşa ermənilərə müstəqilliyin verilməsinin qəti əleyhinə idilər. Tələt paşa bu barədə fikrini belə ifadə edirdi: “qurulacaq erməni dövləti xristian güclərdən kömək alaraq böyüyəcək və sonradan bizə qarşı çevriləcəkdir”. Lakin Xəlil paşa bölgədə bir erməni dövlətinin qurulmasının tərəfdarı idi. Xəlil paşa ümid edirdi ki, erməni dövlətinin qurulması ilə ermənilərin Anadoluya iddiaları bitəcək və Türkiyə ilə münasibətlər nizama salınacaqdı [1]. Ermənilər Xəlil bəyə müraciət edərək Gümrünün siyasi mərkəz kimi onlara veriləcəyi təqdirdə bölgədə sabitliyin bərpa olunmasına söz verdilər. Xəlil paşa Gümrünün verilməsinin qəti əleyhinə olduqda ermənilər Qafqaz müsəlmanları torpaqlarından siyasi mərkəz olacaq bir ərazinin onlara verilməsini tələb etdi. Bu zaman İrəvanın siyasi mərkəz kimi ermənilərə verilməsi məsələsi ortaya çıxdı. İrəvanın ermənilərə verilməsi təqdirində onların Azərbaycan torpaqlarına olan iddialarından imtina edəcəklərinə inanan Xəlil paşa İrəvanın verilməsi ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski ilə bir sıra görüşlər keçirdi. Azərbaycanın Türkiyənin yardımına böyük ehtiyac duyulduğu bu zamanlarda M.Ə.Rəsulzadə və ətrafı Xəlil paşanın bu xahişini yerə sala bilmir [10, 145]. Azərbaycan tərəfinin bu məsələdə mövqeyi təbii ki, fərqli idi. Çünki, onlar illərdir ermənilərin törətdikləri hadisələrin şahidi olmuşdular və onlar əmin idilər ki, əgər erməni dövləti qurulsaydı dünyanın dörd tərəfindən bura ermənilər axışb gələcək və gələcəkdə bizi rahat yaşamağa qoymayacaqlar. Beləliklə, Erməni Milli Şurasının ərazi üçün Azərbaycana müraciəti Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən müzakirə olundu. Mövcud şəraiti nəzərə alaraq Milli Şura İrəvanın siyasi mərkəz olaraq ermənilərə verilməsi haqqında qərar çıxartdı. İclasda iştirak edən şura üzvlərindən cəmi bir nəfər məsələnin əleyhinə səs verdi [6, 20]. N.Nərimanov, B.Rzayev məsələyə qəti etirazını bildirsələr də məsələ müzakirəyə çıxarılmadı. Beləliklə, Batum konfransının nəticəsi olaraq tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan Ermənistanla güzəştə gedildi. Nəticə etibarilə ilə kiçik bir ərazidə Erməni dövləti yaradaraq “erməni məsələsi”ni özündən uzaqlaşdıran Osmanlı dövləti ermənilərin müstəqilliyini ilk tanıyan dövlət olur.

İrəvan siyasi mərkəz olduğundan sonra ermənilər nəinki sözlərinin üstündə durmadılar, hətta əhalinin köçürülməsinə başladılar. 1918-ci ilin yayından etibarən Andronikin rəhbərliyi altında ermənilər Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində dinc əhaliyə qarşı qırğınlara başladılar. Əhalinin mübarizəsinə baxmayaraq, 1918-ci ilin axırlarında Zəngəzurdə 115, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıldə 21, İrəvanda isə 60-dan çox kənd xarabaxanalığa çevrildi və dinc əhali öz dədə-baba yurdlarından didərgin salındı [2, 472]. 1918-ci ildə yaradılan erməni komissiyasının türk komutanlığına verdiyi məlumatlara görə, erməni əyalətinə çevrilən İrəvanda əhalinin sayında 3 dəfəyə qədər azalma olmuşdu [7, 399]. 1918-ci ilin iyun ayının 4-də Batum konfransında bağlanan Osmanlı-Ermənistan müqaviləsinə görə Ermənistan ərazisi 9 min kvadrat kilometr, əhalisi isə 321 minə qədər göstərilirdi. Həmin müqavilənin 5-ci bəndinə əsasən Ermənistan öz ərazisində hər

hansı quldur dəstəsi yaratmağa və onun silahlanmasına qarşı mübarizə aparacaq və ən əsası 6-cı maddəyə əsasən müsəlmanların din və adət-ənənələrinə hörmət edəcəklərini öhdəsinə götürdü [13, 14].

Ermənilər İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan konfransa da boş getməmişdilər. Özləri ilə çoxlu saxta xəritələr, sxemlər, materiallar gətirən ermənilər burada da tarixi Azərbaycan torpaqlarına iddiaçı çıxdılar. Konfrans öncəsi 1918-ci ilin avqustun 6-da ermənilər 12 maddədən ibarət bir sənəd tərtib etmişdilər. Burada Cənubi Qafqazın 3 dövləti qurularkən onların sahəsi göstərilmişdi. Sənəddə Azərbaycan ərazisi 94 min km², Gürcüstan ərazisi 61.5 min km², Ermənistan ərazisi isə 9 min km² göstərilirdi. Amma ermənilərin ərazisi ətraf ərazilər hesabına 52,5 min km² genişlənməli idi [9, 348]. Göründüyü kimi, ermənilərin İrəvanı istədiklərində və Batum konfransında sənəd üzərində Azərbaycan torpaqlarına olan iddialarından əl çəkmələri haqqında verdikləri vədlər yalandan başqa bir şey deyildir. İstanbulda olan Ə.Topçubaşov da Osmanlı rəsmiləri ilə görüşlər keçirərək Erməni məsələsinin həll yolunu tapmağa çalışırdı. Ə.Topçubaşov 1918-ci ilin noyabrın 18-də Türkiyə xarici işlər naziri Rəşad Hikmet bəylə görüşdə oldu. Rəşad bəy Qarabağ məsələsi ilə bağlı vəziyyəti daha da kəskinləşdirməmək üçün 5-10 kəndin üstündə ısrar etməməyi məsləhət gördü. Ə.Topçubaşov isə məsələnin 5-10 kənd deyil, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur olmaqla 4 sancaqlıq olduğunu bildirdi. Ə.Topçubaşov eyni zamanda ermənilərlə məsələnin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olduğunu bildirdi [11, 78].

Yay aylarında Andronikin dəstələri daha da azğınlaşmışdı. İyun ayının 13-ü keçirilən Milli Şuranın iclasında Ermənistan ərazisindən qovulan qaçqınların sayının 150 mini ötdüyü bildirildi [13, 15]. İyun ayında Naxçıvan və Culfaya hücum edən Andronik dəhşətli qətlər törətdi. Andronik səlahiyyətində olan 12 minlik quldur dəstəsi ilə tək Yayçı kəndində 2500-dən çox adam qətlə yetirildi [4, 79]. Zəngəzur qəzasında Andronik 115 yaşayış məntəqəsini məhv etmiş və 50 mindən çox adam qətlə yetirmişdi [3, 461].

Azərbaycan Hökuməti isə dəfələrlə Ermənistana mübahisəli məsələlərin həlli ilə bağlı konfrans keçirməyi təklif etsə də müxtəlif bəhanələrlə edilən təkliflər rədd edilirdi. İlk əvvəllər Ermənistanda diplomatik nümayəndəlik olmadığına görə Ermənistan Hökuməti ilə əlaqələrin qurulmasında Cümhuriyyətin Gürcüstanda olan diplomatik nümayəndəsi M.H.Hacinski yardımçı olurdu. İyunun 22-də konfrans keçirmək haqqında Ermənistan hökumətinə müraciət olunsa da yenə də müxtəlif bəhanələrlə razılıq verməkdən boyun qaçırdılar. Andronikin dəstələri isə dayanmaq bilmirdi. Yerli erməni müəlliflərindən bəziləri etiraf edirdilər ki, Andronikin hərəkətləri mərkəzdən idarə olunur. Lakin Azərbaycanın Andronikin terrorçu hərəkətlərinə qarşı etiraz notasına cavab olaraq erməni tərəfi Andronikin bir terrorçu olduğunu və guya ki, bu hərəkətlərin qarşısının alınmasını Ermənistanın da istədiyi lakin, buna gücünün çatmadığını bildirirdi. Azərbaycan hökuməti 1918-ci ilin payızında bir neçə dəfə sülh təklifi ilə çıxış etdi. Həmin ilin noyabrında M.Təkinski Cümhuriyyətin Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi kimi Ermənistana göndərilir və 1919-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq rəsmi olaraq fəaliyyətə başlayır. Erməni qırğınlarının qarşısını almaq və bölgədə sabitlik yaratmaq məqsədi ilə 1918-ci ilin iyunun 15-də Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Komissiyanın əsas məqsədi bölgədəki zorakılıq hallarının qeydiyyatı alınması, onların hansı şəraitdə baş verməsi və dəyən ziyanı araşdırmaq idi [11, 81]. Eyni zamanda bölgədə sabitliyi təmin etmək məqsədi ilə Tomsonun məsləhəti ilə Qarabağ General Qubernatorluğunun yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Qubernatorluğa Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları daxil idi. 1919-cu ilin fevralın 12-də Xosrov bəy Soltanov Qarabağın general-qubernatoru təyin olundu. Əslində Qafqazda baş verən əksər hadisələr ingilislərin diktəsi altında baş verirdi və Qafqaz respublikalarının hər üçündə baş verən hadisələrdə ingilis barmağının izləri sezilirdi. Böyük Britaniyanın hərbi naziri Çörçill bir konfransda Qafqazla bağlı fikrini bu cür ifadə etmişdi: “söz yox ki, ruslar bu torpaqlara nə vaxtsa qayıdacaqlar. Lakin, Britaniya qoşunlarının bu torpaqlarda çox qalması bizim caynağımızın daha da dərinə işləməsinə şərait yaradacaqdır” [12, 22]. Ermənistana edilən silah yardımının da böyük bir qismi məhz Tomson tərəfindən olunmuşdu. 1919-cu ilin 28 iyununda Osmanlı Hərbi Nazirliyi və Xarici İşlər Nazirliyi arasındakı yazışmalara baxdıqda ermənilərin müsəlman kəndlərinə hücumunu təşkil edən şəxslərdən birinin də amerikalı bir general olduğu bəlli olur. Yazışmalarda həmin generalın adı hallanmasa da hadisələrin ingilislərlə bərabər digər xarici qüvvələrin təhriki altında baş verdiyi açıq-aşkar görünür [9, 567]. 1919-cu ilin yanvarın 22-də Bakıda olan ingilis general Milne Böyük Britaniya Silahlı qüvvələrinin Qərargah rəisi Henri Vilsona şəxsi məktubunda qeyd edirdi: “Britaniya hərbi güclərinin Qafqazı tərk etməsi anarxiyaya gətirib çıxardacaq. Lakin yerli əhalinin bir biri ilə vuruşmasından dünya çox şey itirməyəcək. Onların hamısı tək bir İngilis əsgərinə dəyməz” [8, 24]. Göründüyü kimi, ingilislərə bölgənin yerli əhalisinin taleyi o qədər də maraqlı deyildi. Ermənilər bölgədə Qarabağ General Qubernatorluğunun yaradılmasına narazılıq əlaməti olaraq Qarabağa xeyli sayda erməni qüvvələri yığdılar. Bütün bu proseslər ingilislərin gözü qarşısında baş verirdi. Beləliklə, əslində X.Soltanov həm ingilislərə, həm də ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi raportda X.Soltanov ingilislərin ikibaşlı siyasət yeritməsini faktlarla sübut edirdi.

Ədəbiyyat:

- 1.İrəvan və ətraf torpaqlar Ermənistanı hansı şərtlərlə verilmişdi.Azərbaycan xalqının tarixi varis hüququ bərpa olunmalıdır.Azərbaycan qazeti 2014.14 oktyabr
- 2.Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı,Elm,2008,583s
- 3.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Baş redaktor, Y.Mahmudov. Bakı,Lider, 2004 – 2005,466 s
- 4.Balayev A.Məmməd Əmin Rəsulzadə.Bakı,"Çıraq",2012.288 s
- 5.Çəmənşəminli.Y.V.Xarici siyasətimiz Bakı,Azərbaycan,1993,51 s
- 6.Musayev İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr). Bakı, 2001,310 s
- 7.Sadiqov.H.Erməni məsələsi:xəyanəti,deportasiyanı,soyqırımı və işğalı gizləyən yalan.Bakı,Adiloğlu, 2012.576 s
- 8.Topşubaşov.Ə.Doğma Azərbaycanın mənafeini qoruyacağıq.V.Quliyev Bakı,Azərbaycan, 2018.265 s
- 9.Azərbaycan Cümhuriyyəti(1918-1920).Osmanlı arxiv belgeleri.Türkiyə,Teas press,2018.728 s
- 10.Qafarov.V.Rus-Türk ilişkilerinde Azərbaycan meselesi.(1917-1922)Bakı,Azərbaycan,2011.474 s
- 11.Nəşibzadə.N.Azərbaycanın Xarici Siyasəti.Bakı,Ay-Ulduz,1996,216 s
- 12.Nərimanoğlu.N.Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin törətdikləri qətləmlər Osmanlı-Türk mənbələrində.Bakı,QHT Nəşriyyatı, 2014.88 s
- 13.N.Mustafa.Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında.Bakı,UIU,2018,268 s

**The Armenian problem in the foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic
Summary**

Despite all efforts of the Azerbaijan Democratic Republic it was impossible to establish normal neighborly relations with Armenia. As a result of Armenia's terrorism policy, a large number of people were forced to migrate from their homeland, and many people died. In spite of all this, the Government of the Republic of Azerbaijan has repeatedly made the initiative to hold a conference to regulate relations with Armenia. However, it was not possible to come to a positive conclusion due to the occupied position of the Armenian side.

**Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin dış politikasında erməni sorunu
Özet**

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin tüm çabalarına rağmen,Ermenistan ile normal komşuluk ilişkileri kurmak mümkün olmadı.Ermenistanın terror politikası sonucunda çok sayıda insan vatanlarından göç etmek zorunda kaldı ve birçok insan öldü.Tüm bunlara rağmen Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti hökumeti,tekrar-tekrar Ermenistan ile ilişkileri düzenlemek için konfrans düzenleme girişiminde bulundu.Ancak Ermeni tarafının işgal pozisyonu nedeni ile olumlu bir sonuca varmak mümkün olmamıştı.